

жалпылаштыруу, өркүндөтүү аркылуу бүгүнкү окуучулардын кыргыз тили боюнча тилдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк бар деп билебиз. Албетте, профессор К.К.Сартбаевдин улам ондоп, толуктоо менен алты жолу басылып чыккан, азыр да колдонулуп келе жаткан «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу эмгеги ошол турушунда тилдик компетенттүүлүктү өркүндөтүүгө толук кызмат кыла албайт. Бирок ондогон жылдар бою колдонулуп, мектеп окуучусу да, мугалим да ага көнүп, тажрыйба топтолуп калган эмгектен баш тартып, аны жараксызга чыгарып салуу туура эмес. Профессор К.К.Сартбаевдин бай методикалык мурастарын кыргыз тилин окутууда V-IX класстардын окуучуларынын компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багыттап, азыркы талаптарга ылайык толуктап, өркүндөтүп, кайрадан иштеп чыгуу зарылдыгы бар.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин эне тили катары окутууда жалпы дидактикалык принциптердин ичинен тарыхый принципке жекече мамиле кылып, анын талаптарын толук аткарууга аракет кылуу – мезгил талабы. Аталган принципке таянууга карата кыргыз элдик педагогикасында, кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде, окутуу практикасында көптөгөн тажрыйбалар бар. Азыркы максат – аларды иргеп, толуктап, азыркы талаптарга шайкеш колдонуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. Б., 2002. – 188 б.
2. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Б., 2009. – 488 б.
3. Аскар кызы Ж. Орто мектептин окуучуларынын тилдик компетенцияларын өркүндөтүүдө профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуу методикасына арналган эмгектерин колдонуу технологиялары. Пед.илим.канд.дисс.авторефераты. Б., 2018. – 22 б.

Рецензент: п.и.д., профессор Чыманова Ж.А.

УДК 809.434.1:801.54 (043.3)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-36-40

Базаралиева Г.К.

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий кызматкери

КАРГЫШ СӨЗҮНҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖАНА СЕМАНТИКАСЫ

ЭТИМОЛОГИЯ И СЕМАНТИКА СЛОВА КАРГЫШ (ПРОКЛЯТИЕ)

THE ETYMOLOGIC AND SEMANTIC WORD OF CURSE

Аннотация: Каргыштар ар дайым терс маанини камтыйт жана терс маанайды чагылдыруудагы эң таасирдүү тилдик жана кептик каражат катары пикир алмашуунун өзгөчө куралы болуп саналат. Макалада кыргыз тилиндеги жана башка тилдердеги каргыш сөздөрүнүн этимологиясы, алардын семантикалык маанисини каралат. Ошондуктан макала сөздүн тийгизген таасири, күчү тууралуу илимий көз караштарды толуктайт.

Түйүндүү сөздөр: бата, ант, каргыш, сөздүн магиялык күчү, каргыштардын семантикасы, этимология, макалдар.

Аннотация: Проклятия всегда содержат негативное значение и, будучи языковыми и речевыми средствами, обладающими наиболее сильным воздействием, выступают в качестве особого средства общения. В данной статье исследуются семантика и этимологии проклятий в кыргызском языке и нескольких языках. Таким образом, статья дополняет существующие научные взгляды на силу и влияние слова.

Ключевые слова: благословение, клятва, проклятие, магическая сила слова, семантика проклятий, этимология, пословицы.

Annotation: Curses always contain a negative value and being of language and speech means having the most powerful impact, acting as a special means of communication. This article examines the semantic and etimologic variety of curses in the Kyrgyz and ather languages. Thus, the article complements the existing research views on the power and influence of the word.

Keywords: blessing, oath, curse, magical power of words, semantics of curses, thematic variety of curses, rituals, proverbs.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *каргыш* - бирөөнү каргап айтылган тескери тилек; *карга* - жамандыкка, кырсыкка учуроо тилегин айтуу, каргыш айтуу; *каргам* - карга этишинин аркылуу мамилеси; *карган* – өзүнүн актыгын, айыптуу эмес экендигин билдирүү же актануу үчүн өзүнө карата каргыш сөздөрдү айтуу, каргыш кылуу, каргануу; *каргаш* - карга этишинин кош мамилеси; *каргаша* – кандайдыр бир ишке, ой-тилекке, максатка буйдоо болгон, аткарылышына, ишке ашышына жолтоолук кылган кырсык, каршылык, тоскоолдук; каргашалуу - кырсыктуу, тоскоолдуу, жолтоолуу; *каргоо* - карга этишинин кыймыл атоочу - деп түшүндүрүлгөн [7, 712].

Ал эми К.К. Юдахиндин Орусча-кыргызча сөздүгүндө *карга* - проклинать, клясть, ругать; *каргыш* - проклятие; *каргыш тийсин!* Будь ты проклять!; *каргыш тийген* - проклятый; *каргап-шилөө, наалат айтуу* - проклятие; 1. *каргыш. наалат*; предать кого-л проклятию бирөөгө каргыш айтуу (наалат келтирүү); *каргап-шилеп сөгүү* осыпаты проклятиями; 2. в знач. межд. разг. каргыш тийгир” - деп берилген [11, 301].

Бул эки муундуу сөздүн түрк тилдериндеги жакындыгы же окшоштугу: тел., алт., шор., леб., саг., кач., койб., кюэрик., кырг., к.-кырг., тар., каз., ком., чаг. *карһа* - проклинать, заклинать, ругать [9, 192]; байыркы түрк тилдеринде *qaryiř* проклятие; *qaryiř qil* - проклинать; *qaryaş-/ qiryaş-* совм. от *qaryā-* / *qiryā-* ругать, бранить, клясть [4, 445] - деп көрсөтүлөт.

Түрк тилдериндеги каргыш (кумык, карачай), каргыс (казак., каракалпак, ногой), гаргыш (азейрб.), хыргыс (саян-алтай түрктөрүндө), кырыыс (якут.; кырыыстааах кики «эгер ал карганса, анда баары аткарылат») сөздөрү кыргыз тилиндеги *каргыш* сөзү менен мааниси, колдонулушу жагынан дал келет. Ал эми монгол тилиндеги “харал” сөзү эки мааниси билдирет: турмуш-тиричиликке байланышкан (хараал тавих / хараал хэлэх “тилдөө, урушуу, жемелөө, жаман сөз (уят) менен тилдөө”), жана магиялык (хараал хийх “каргоо, (наводит порчу”); хараал сөзүнүн өзү “хага” - (бурят, калм. мындан тышкары, байыркы монгол тилинин формасындагы qagiĵa- / qaĵaĵa-) урушуу, каргоо маанилериндеги негизги этиштерден түзүлүп; алтай тилиндеги “хага” (кыйкыруу, айтуу же сүйлөө) жана түрк тилиндеги “каьрга” формаларынан реконструкцияланган. Көптөгөн изилдөөчүлөр *каргыш* сөзүн *кара* деген сөздөн алынган деп эсептешет. Бул этимологияга: каргыш сөзүнүн кара түскө көз карандылыгын төмөнкү: “Лингвистической критики, но позволяет произвести вторичную

зависимость проклятия от черного цвета, что поддерживается, например, следующими текстами: Куда ты идешь, алгыс? — Иду облачить все в белое! — Куда ты идешь, каргыс? — Иду очернить до черна!» [13] - деген байкасак болот.

Сергей Александрович Арутюнов каргыш сөзүн төмөндөгүдөй аныктайт: "как бы "плач наоборот": это нечто вроде плача, обращённого в будущее, то есть пожелание своим неприятелям всевозможных бед, несчастий или, в конечном счёте, гибели и полного уничтожения и ничтожества, тогда как плач обращён в прошлое с сожалением о бедах, о несчастях, постигших покойника и его семью" [1, 19]. Ал эми профессор М.И. Исаев «наличие в тюркском языке большого числа формул, выражающих различные проклятия, объясняется тяжелыми условиями, в которых жили тюрки раньше. Самый незначительный ущерб, нанесенный небольшому хозяйству горца, приводил последнего в отчаяние, и в адрес виновника извергались фонтаны проклятий, в магическую силу которых люди верили... В проклятиях обычно призывали небесные силы или силы природы нанести ущерб кому-нибудь или чему-нибудь» [6, 44-45] – деп белгилейт. Буга мисал катары *кызың кытайга тийсин* деген каргышты алып көрсөк, мында тарых жаткансыйт. Кыргыз эли менен кытай элинин ортосундагы жоокерчилик мамиле, басып алуучулук, элдин тагдыры айтылып жатат, мурунку убакта кыргыз кызы эч качан кытайга тийген эмес, өз каалоосу менен эмес олжо болуп, колго түшүп гана тийген болушу мүмкүн, бул көрүнүш уруу, урук, эл намысы, тагдыры менен барабар.

Каргыш сөзү этимологиялык жактан алып караганда көптөгөн тилдерде *ант* сөзү менен жакын каралат. Байыркы грек тилинде бир эле сөз каргыш жана сыйынуу (молитва) дегенди түшүндүрөт. Ал эми латын тилинде “каргыш” сөзү кээде “коркунучтуу”, коркуу сөзү аркылуу берилет. Азыркы көптөгөн славян тилдеринде ант жана каргыш сөзүнүн маанисин берүү үчүн: болгар тилинде “клетва”, поляк тилинде “kl.twa”, серб-хорват тилинде “klktva”, чех тилиндеги “kltva” - деп аталган жалпы лексема каралып жүрөт. Ал эми Э.В.Севортяндын Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө *ант* - түрк, түркмен, крымтатар, караим, караим тилинин крым диалектиси, кумык, карачай, балкар, кыргыз, казак, ногой, каракалпак, татар, башкыр, уйгур, (ант ич, ант эт), анд – азербайжан, ант – өзбек; ан – уйгур диалектисинде айтылгандыгы каралган [10,51].

Г. Дёрфер түрк тилиндеги ант менен перс тилиндеги анд сөзүн “кош маанилүү”, “күмөндүү” деп салыштырат. Түрк тилиндеги ант сөзү менен монгол тилиндеги анда формасын көпчүлүк изилдөөчүлөр жакындаштырышат. Айрым изилдөөчүлөр ант сөзүн монгол тилиндеги анда формасынын кыскартылган түрү деп эсептешет (S.Murayama. Einige Formen der Stammverkursung in den altaischen Sprachen. Oriens, 1958,11, 224/.) [10, 51].

Ошондой эле ант, шерт, касам сөздөрүнүн ичинен ант сөзү азыркы заманбап доордо, ааламдаштыруу шартында жашоонун бардык деңгээлинде колдонулуп келе жатат. Эң жөнөкөй “колум сынсын же буту сынсын” деген анттан баштап официалдуу түрдөгү мамлекет башчысы же президент өз полномочиясына киришип жатканда өз өлкөсүнүн конституциясына колун коюп ант берет. Заманбап доордо көптөгөн өлкөлөрдө ант берүүсүз президент дагы, башкы прокурор дагы, дарыгер дагы, аскер кызматкери дагы сот дагы боло албайт. Көптөгөн кызмат орундарында мыйзамдаштырылган ант берүүдөн кийин кызматка киришишет. Мындагы ант өтө орчундуу милдет болуп саналат.

Каргыштын айтылуу себеби болуп көбүнчө каргыш багытталган адам (адресат), анын кылган аракети, жорук-жосуну эсептелет. Ал каргаган адамдын (адресанттын) дилин

ооруткан терс аракет кылган болсо, жалган сүйлөсө, ушак айтса, бирөөнүн мүлкүнө, каражатына, денесине жүйөөсүз зыян келтирсе, бирөөнүн өмүрүн кыйса, ата-энелик, балалык, же бир туугандык милдетинен качса, парзын аткарбаса гана каргоо жаралат. Кээде мындай көрүнүш атайын жасалбайт, капысынан болуп кетет. Ошондуктан наристени, пейили таза, боорукер, ак ниет адамдарды каргашпайт же аларга карата оң коннотациядагы каргыштар айтылат. Алсак, наристеге карата – башың өскүр, тукумуң өскүр, уругуң өскүр, кылыгың түшкүр, ж.б.

Каргыш сөздөрүнүн табият-маңызын жана жаралыш себебин так ачуу үчүн этнографиялык маалыматтарга таянуу керек. Көпчүлүк окумуштуулардын ою боюнча каргыш сөзү кандайдыр бир ишенимдин, мифологиялык көз караштын, муктаждыктын негизинде пайда болот. Каргыштар адамзаттын басып өткөн ар бир дооруна ылайыкташкан турмуш-тиричилигин, каада-салтын, тутунган динин, ой-жоромолдорун, кубаныч-кайгысын жана дүйнө таанымын чагылдырып турат. Алсак, *атып кетип өл* – сокур ичеги болуп өл деген мааниде; *малың ашкевериңе сойулсун* – (“ашкевер” баласы жок адам өзүнүн тирүү кезинде өзүнө арнап аш берүү жөрөлгөсү (мындай жөрөлгө 1917-жылдан кийин көбүнчө жоюлган) артында калаар эч кимиң жок, аш-суунду өзүң берип, малың жакшылыкка эмес ошол нерсеге союлсун деген мааниде; боор бачкак болгур – койго карата айтылуучу каргыш, койдун боор курт ооруусуна байланыштуу келип чыккан; *бөк (чик, айзы, таа) башың курт же, туу!* — кан таламай оюнунда «жыдып кал! жеңилип кал!» — деген мааниде айтылуучу сөз.

Кыргыздардын күндөлүк жашоосунда адамдардын адамгерчиликсиз сапаттарынан, жагымсыз кылык-жоруктарынан, зээни кейип, запкы чегүүлөрүнөн, жана башка терс көрүнүштөрүнөн келип чыккан ар кандай жүрөккө октой тийген, өтө курч каргыштар айтылган. Алар элдик оозеки чыгармалардын дээрлик бардык түрүндө ыр, кара сөз түрүндө кездешет. “Манас” (С. Орозбаков) баштаган элдик дастандарда каргыштар ыр түрүндө жашаган. Алсак,

1. *Куруп калган* томаяк
Курсагы тоюп алганбы
Куу кемпирдин ашынан!?
Бердике чалга бек айтат,
«*Мээнет баскыр*»![8, 91] - деп айтат.

Мээнет баскыр – каргыштын бир түрү, ар убак жагымсыз, убара кылган, намыска тийген жумуштардын пайда болушу.

2. *Артында бала болбосо,*
Ак жоолуктуу курусун,
Арылбайт экен арманы.

Ак жоолуктуу курусун! [5, 423] – бала төрөбөгөн аялдын шору, анын жок болушу.

3. *Кызы талак*

Кызы талак каапырым,
Кыйын болсоң кел!» [5, 247] - деди.

Кызы талак – кең учураган эркек адамдарга тиешелүү болгон каргыштын түрү.

Каргыштардын басымдуу көпчүлүгү адамдын өмүрүнө, ден соолугуна, урук-тукумуна, жумушуна, дене мүчөлөрүнө, ата-энесине, балдарына, бир туугандарына, досторуна, тең курдаштарына ж.б. толуп жаткан терс, эң коркунучтуу, жаман, дил ооруткан,

психикага таасир эткен тилектерди билдирүүгө багытталат. Каргыш себепсиз айтылбайт. Каргоо үчүн жагдай керек, ал бир жагдайды чагылдырат, ошонун себебинен чыгат. Каргоо үчүн зарылдык негиз болот.

Кийинки учурлардагы иликтөөлөрдө 1983-жылы Кыргызстан Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери Тажикстандын Жерге-Тал районуна барып, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн чогултушкан. Анда кагазга жазып алынган «Динарым» деген ырда каргыш айтылган. Ал эми Жуңгонун Ак-Тоо кыргыздарынын арасынан чогултулган «Оосар» деген ырда да каргыш бар. Арийне, ырдын бул түрү Памир кыргыздарында өнүкпөй калган деп айтууга болбойт. «Динарымда»: Билимсиз ооруп бир ай жат, Эмчегиң ооруп эки ай жат. Үйүңдөн чыкпай үч ай жат, Төшөктөн турбай төрт ай жат- , деп айтылса, «Оосарда»: Короого чыгып конуп кал, Койчудан бооз болуп кал. Талаага чыгып конуп кал, Тексизден бооз болуп кал. Бирди туусаң битти туу, Ыркыраган итти туу. Кызыктуу жери – бул ырлар сүйүү ырлары болуп, ашыктыктын айынан алапайын таппаган жар сүйгөнүнө ааламдагы жакшылыктардын баарын тартуулап болуп, анан дагы эле сөзүн кабыл албаса, «чыдабай кетип» ушундай каргай тургандыгын билдирет. Памир кыргыздарында таралган «Безели чечен» деген күүнүн жомогунда Безели чечен менен Кан жаакташып, Кандын желдеттери Безели чечендин тилин кесээрде мындай каргаган экен: «Таш бол, топурак же //Отуң өчсүн, күлүң көчсүн! //Мен сенин өзөгүңө түшкөн өртмүн». Мында да сөздүн магиялык күчү кадимки эле ырлар аркылуу берилип жатат.

Демек, бардык эле тилдерде каргыш сөзүнүн түпкү мааниси бирдей, жана ал сөз ант, шерт, касам, алкыш, бата сөздөрү менен жакын колдонулуп, жашап келе жатат деген жыйынтыкка келсек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Арутюнов С.А., Багдасаров А.Р. и др. Язык – культура – этнос. –М.,1994.
2. Багаев Н.К. Современный осетинский язык. Ч.1. - Орджоникидзе, 1965.
3. Виноградова Л.Н. Отражение древнеславянских мифологических представлений в «малых» формах фольклорных стереотипов //История, культура, этнография и фольклор славянских народов: X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М.: Наука, 1988.
4. Древне-тюркский словарь. Л., Наука, 1969. 445-б.
5. Жусуп Мамай “Манас”эпосу. Үрүмчү: “Шинжан”. 2004.
6. Исаев М.И. Очерки по фразеологии осетинского языка. Баку. Орджоникидзе, 1964.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Б-. 2016.
8. Орозбаков. С. Манас. «Кыргызстан» басмасы, Б., 1995, 91-б
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. 1-т., 2-бөлүк, 1893. 192-б
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских народов. –М., Наука, 1974.
11. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк. - М.: 1965, 630-б.
12. Юша Ж.М. Магические формулы проклятий у тувинцев. Гуманитарные науки в Сибири, 2007, № 4, с. 106-108.
13. [<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?flags=wygtnnl>].

Рецензент: ф.и.д., доцент Сыдыкова Т.К.